

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1936-cı ilin may ayının 1-də Qarabağ mahalında, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində dünyaya gəlmişdir. Orta təhsilini başa vurub 1953-cü ildə Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, xüsusi istedadı, zəhmətkeşliyi ilə müəllimlərinin diqqətini cəlb edən tələbə Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirərək 1958-ci ildə Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılmışdır. Dünya şöhrətli dialektoloq, akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda geniş (və məhsuldar) araşdırmalar aparan gənc tədqiqatçı namizədlik dissertasiyasını 1962-cı ildə uğurla müdafiə etmişdir.

Tofiq Hacıyev 1962-ci ildən 1967-ci ilə qədər M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda əvvəl müəllim, sonra isə dosent kimi çalışmış, 1968-ci ildə yenidən doğma Universitetə qayıdaraq elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1969-cu ildə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq işi öz məzmun-mündərcəsinə, araşdırılmış dil materialının zənginliyinə, təhlil (və ümumiləşdirmə) yeniliklərinə (və vüsətinə) görə müəllifə böyük şöhrət gətirmiş, çox keçmədən (1971-ci ildə – 35 yaşında) Universitetin yeni yaradılmış Türkologiya kafedrasının professoru seçilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyevin həm elmdə, həm pedaqoji fəaliyyətdə, həm də cəmiyyətdə qazandığı böyük nüfuzun nəticəsi idi ki, Universitetdə Türkologiya kafedrasının qurucusu (və uzun illər müdiri olmuş) professor Fərhad Zeynalovun vəfatından sonra – 1984-cü ildə yekdilliklə həmin kafedranın müdiri seçilmişdir.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində akademik Tofiq Hacıyev milli təfəkkürlü görkəmli ziyalılardan biri kimi hərəkatın ön sıralarında olmuşdur. Və həmin illərdə doğma Qarabağın, Cəbrayılın, doğulub boya-başa çatdığı Soltanlı kəndinin işğalı vətənpərvər ziyalıya olduqca ağır təsir göstərmişdi. Yüksək elmi-intellektual səviyyəsi ilə yanaşı xaraktercə kifayət qədər hissiyyatlı, emosional olan Tofiq Hacıyev hər bir itgini ürəyinə salır, həyatının, tərcümeyi-halının üzvi tərkib hissəsi kimi yaşayırdı. Və tale ona əvvəllər də heç zaman unutmayacağı bir faciə yaşatmışdı: Leninqrad Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin tələbəsi, elmdə onun yerini tutacağına heç bir şübhə etmədiyi böyük oğlu İsmayıl dənizdə batmışdı... Ancaq Tofiq müəllim elmi-intellektual, hissiyyatlı-emosional olduğu qədər də iradəli idi. Özündə güc tapıb fəaliyyətini (və mübarizəsini) davam etdirirdi. Mürəkkəb tarixi şəraitdə qısa bir müddətdə (1993) olsa da, Azərbaycan Respublikasının maarif naziri təyin edilməsi ölkə ictimaiyyətində onun şəxsiyyətinə olan hörmətin təzahürü idi.

Tofiq Hacıyev elm-tədrisin idarə edilməsində bütün ömrü boyu (və bütün enerjisi ilə) çalışmışdır. Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının, Dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasının sədri, Dövlət Dil Komissiyasının, Milli Məclisin Toponimiya Komissiyasının üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (və onun Ağsaqqallar Şurasının) üzvü idi.

Ömrünün son illərində (2013-cü ildən) AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. Akademik Tofiq Hacıyev hələ sağlığında özünün elmi məktəbini yaratmış alimlərdəndir. Və təsadüfi deyil ki, onu bütün Türk dünyasında «xocaların xocası» («müəllimlərin müəllimi») adlandırıbmışlar.

Görkəmli alimin xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Tofiq Hacıyev 1999-cu ildə Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüş, 2009-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuşdur. 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2014-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir.

O, Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Kültür, Dil və Tarix Qurumunun fəxri üzvü idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin «Ləyaqət nişanı»na layiq görülmüşdür.

Akademik Tofiq Hacıyevin zəngin yaradıcılıq irsi ən ümumi şəkildə aşağıdakı sahələri əhatə edir:

I. Dialektologiya.

Tofiq Hacıyev «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda yazıb müdafiə elədiyi namizədlik dissertasiyası ilə elmə dialektoloq olaraq gəlmişdir. Həmin dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi ondan ibarət idi ki, Cəbrayıl şivəsi ilk dəfə Azərbaycan dilinin Qərb və Cənub dialektləri arasında keçid şivəsi kimi təqdim edildi. Və gənc tədqiqatçının zəngin dil faktlarının araşdırılması, müqayisəsi əsasında gəldiyi bu qənaət böyük maraq doğuraraq qəbul olundu. Bundan sonra Azərbaycan dialektologiyasında «keçid şivələri» anlayışı geniş istifadə edilməyə başladı.

Lakin Tofiq Hacıyev xüsusilə ədəbi dil tarixi ilə bağlı gələcək araşdırmalarında dialektologiya məsələsinə toxunsa da, özünün, əslində, çox uğurla başlamış dialektoloq karyerasını doğma Cəbrayıl şivəsini tədqiqlə başa vurmuş oldu.

II. Dil (xüsusilə ədəbi dil) tarixi.

Tofiq Hacıyevin elmi maraq dairəsinin əsasını, heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin tarixi təşkil edir ki, bu sahədə onun gördüyü ilk (və ən fundamental) iş «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasıdır. Həmin mövzuda nəşr etdirdiyi «Satira dili» (1975), «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» (1977), «Sabir: qaynaqlar və sələflər» (1980), «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu» (1983) monoqrafiyaları göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bu zəngin (və mürəkkəb, ziddiyyətli, ideolojiləşmiş...) dövrü müəllif tərəfindən bütün miqyası (və dərinliyi) ilə araşdırılmış, indiyə qədər öz mötəbərliyini itirməyən ümumiləşdirilmələr aparılmışdır.

Tofiq Hacıyevin dil tarixçisi kimi böyük nüfuz qazanmasının ikinci mərhələsinin «debütü» 1976-cı ildə nəşr olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü)» kitab-dərsliyi oldu. Və bu əsər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ilk (və ən görkəmli) mütəxəssisi, professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin məşhur dərslikləri ilə rəqabətə girərək, onlardan bir sıra elmi-metodoloji üstünlüklərini də nümayiş etdirirdi ki, buraya, ilk növbədə, a) Azərbaycan ədəbi dilinin qədim köklərinin daha dəqiq (və aydın) müəyyənləşdirilməsi; b) dövrləşdirmə prinsiplərinin mükəmməlliyi və c) «ədəbi dil tarixi»nin predmetinin daha da dürləşdirilməsi (onun norma və üslublarının tarixindən bəhs etməli olduğu qənaətinə gəlinməsi) daxil idi.

Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki araşdırmalarını davam etdirərək təxminən on il sonra «Azərbaycan ədəbi dili tarixi»nin ikinci hissəsini (1987) çap etdirir. Ancaq buna qədər olduğu kimi bundan sonra da müəllifin Azərbaycan ədəbi dili tarixi barədəki elmi-metodoloji təsəvvürlərini təxmin eləməyə imkan verən nəşrlər olmuşdur: «Azərbaycan dili tarixi» (K.Vəliyevlə) (1983), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (kollektiv) (1991), «Azərbaycan dili» (Z.Budaqova ilə) (1992) və s.

2012-ci ildə Tofiq Hacıyevin iki cildlik «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» dərslik-monoqrafiyası çapdan çıxdı ki, bu fundamental əsər həm görkəmli alimin, həm də ümumən Azərbaycan dilçiliyi elminin həmin sahədə son sözüdür.

Fikrimizcə, Tofiq Hacıyevin Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki işlərinin üçüncü mərhələsini «Dədə Qorqud Kitabı» üzərindəki genişmiqyaslı araşdırmaları müəyyən edir. Ona görə «genişmiqyaslı» deyirik ki, həmin araşdırmalarda dil-sülub əsas olsa da, müəllif çox tez- tez nəinki dilçiliyin, hətta ümumən filologiyanın hüdudlarından kənara çıxaraq kompleks tarixşünaslıq (etnoqrafiya, sosiologiya, politologiya və s.) təhlilləri aparır. Bu ensiklopedik araşdırmaların nəticələri Tofiq Hacıyevin ya özünün qələmə aldığı, ya da tərtib etdiyi aşağıdakı kitablarda toplanmışdır: «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz» (1999), «Dədə Qorqud Kitabı (Ensiklopedik

lüğət)» (2004), «Dədə Qorqud dünyası» (2004), «Qorqud ədəbiyyatı» (2004), «Kitabi- Dədə Qorqud» (2004), «Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi» (2014) və s.

III. Türkologiya.

Tofiq Hacıyevin türkoloji marağının (və araşdırmalarının) ilk mərhələsini Azərbaycan dilinin xüsusilə qədim dövrünün ümumtürkoloji kontekstdə tədqiq etməsi təşkil edir ki, sovet dövründəki antitürkçü ideoloji şəraitdə bunun nə qədər çətin olduğu barədə geniş söhbət açmaq, yəqin ki, artıqdır. Və yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, hələ 70-ci illərdən onun elmi-metodoloji mövqeyini «pantürkçü» sayırdılar.

Fikrimizcə, alimin türkoloji mövzuda yazdığı ən möhtəşəm əsəri «Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili» (2013) monoqrafiyasıdır ki, burada o, müasir türk xalqlarının qarşılıqlı (və bilavasitə) ünsiyyəti üçün Türkiyə türkcəsinin seçilməsini zəruri hesab edir... Lakin bu əsərə qədər də müəllifin ümumtürkoloji mövzuda bir sıra məqalələri nəşr olunmuşdur: «Türk dillərində geminantın mənşəyi haqqında» (1971), «Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı» (1981), «Qədim yazılı abidələrdə bədiiliklə tarixiliyin vəhdəti» (1985), «Türk dillərində qədim morfemlərin bərpası» (1987), «Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri» (2004) və s.

Buraya bir sıra monoqrafik ümumtürkoloji əsərlərin ruscadan Azərbaycan dilinə tərcüməsini (və onlara yazılmış şərhləri) də daxil etmək lazım gəlir.

IV. Yazıçı dili.

Yazıçı dilinin, yaxud müxtəlif dövrlərdə yaşamış ayrı-ayrı sənətkarlara məxsus bədii dil təzahürlərinin öyrənilməsi əlinə qələm aldığı ilk illərdən Tofiq Hacıyevin ehtiraslı bir missiyası olmuşdur. Görünür, onu ədəbi dil tarixinə gətirən də bu ehtiras-stixiya idi... Sual oluna bilər ki, alimin bu sahədəki yüzrlərlə məqalələrinə nə üçün ümumən ədəbi dil tarixi araşdırmalarının tərkib hissəsi kimi baxılır?.. Məsələn burasındadır ki, Tofiq Hacıyevin müxtəlif illərdə nəinki müasir yazıçıların, hətta klassiklərin məsələn, Füzulinin, Vəqifin, Ü.Hacıbəylinin... dil-üslubundan yazdığı yazılar ədəbi dil tarixi universallığından və xronologiyasından kənara çıxan fərdi dil-üslub inersiya-vəhyinin araşdırılmasına həsr olunur. Belə ki, Füzulinin dili tədqiqatçının şərhində bir halda XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin faktıdırsa, digər halda yalnız Füzuliyə məxsus təzahürdür... Eləcə də müasir dövrün böyük sənətkarlarının özlərinəməxsus dil-üslub yaradıcılığı...

Tofiq Hacıyevin «Yazıçı dili və ideya- bədii təhlil» (1979), «Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz» (1990), «Füzuli: dil sənətkarlığı» (1994), «Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili» (2014) və s. kitablarında toplanan məqalələri, eləcə də kitablarına daxil edilməmiş çoxlu dəyərli yazıları (məsələn: «Vəqif dilinin estetikası», «Gözəlliyin dili və dilin gözəlliyi», «Q.Zakirin dili haqqında», «Sözün də su kimi lətafəti var», «Əliağa Vahidin dili» və s. və i.) onun «yazıçı dili»nin tədqiqi sahəsində, doğrudan da, böyük bir məktəb yaratdığını təsdiq edir.

V. Proqram və dərslikləri.

Tofiq Hacıyev 1970-ci illərdən başlayaraq Universitetdə ardıcıl tədris etdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kursu üzrə bir sıra mükəmməl proqram və dərsliklərin tərtibçi-müəllifi olmuşdur. Onun bu sahədə ən mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın müstəqillik qazandığı 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən orta ümumtəhsil məktəblərinin xüsusilə yuxarı (IX, X, XI) sinifləri üçün «Azərbaycan dili» proqram və dərsliklərinin hazırlanmasında həm müəllif kimi bilavasitə iştirakı, həm də bu prosesə rəhbərlik etməsidir. Görkəmli alim-müəllimin tövsiyəsi ilə həmin illərdə orta məktəb proqramlarına o zamana qədər tədris olunmayan «nitq mədəniyyəti», «üslubiyyat», «dil nəzəriyyəsi», «türkologiya» mövzuları gətirildi. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu dərsliklər artıq 20 ildən çoxdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində tətminləşdirilərək istifadə olunur.

Tofiq müəllimin həmin işə xüsusi diqqət yetirməsi özünü onda da göstərirdi ki, «Azərbaycan dili» dərsliklərinin hər yeni nəşri üzərində yenidən çalışır, müvafiq redaktələr aparır, orta məktəb müəllimlərinin müləhizələrini nəzərə alırdı.

VI. Ədəbiyyatşünaslıq.

Tofiq Hacıyev əsas diqqətini dilçiliyə verməsəydi, yəqin ki, çox böyük bir ədəbiyyatşünas ola bilərdi. Və hərdən xatırlayırdı ki, tələbəlik illərində «dilçilik» və ya «ədəbiyyatşünaslıq» üzrə ixtisas bölgüsü aparılanda Yaşar Qarayevlə razılaşırdı ki, mən dilçi olum, o, ədəbiyyatşünas; gələcəkdə ortaya konkrulentlik çıxmasın. Elə də oldu... Ancaq Tofiq Hacıyev vaxtaşırı bu «cəntlmen razılaşması»nı mahiyyətinə xələl gətirmədən müəyyən mənada pozmağa məcbur idi. Çünki ədəbiyyat onu çəkirdi... Və beləliklə, 70-ci illərdən etibarən «dilçi ədəbiyyatşünaslar» deyilən bir «zümrə» meydana çıxdı ki, onların önündə müəllimləri Tofiq Hacıyev gedirdi: Kamil Vəliyev, Kamal Abdullayev, Nizami Cəfərov...

Tofiq Hacıyevin ədəbiyyatşünaslıq əsərləri müasir ədəbi prosesə aid müxtəlif məqalələrdən, eləcə də ədəbiyyat tarixi kitablarına daxil edilmiş oçerklərdən ibarətdir.

VII. Tərcümələr.

Tofiq Hacıyevin ilk tərcümələri tələbəlik illərinin məhsuludur. Və professor Əli Sultanlının tərtib etdiyi «Roma ədəbiyyatı müntəxabatı»na daxil edilmişdir. Antik müəlliflərdən olunmuş bu çevirmələr ilk qələm təcrübələri olsa da, gənc tərcüməçinin istedadını bu və ya digər səviyyədə nümayiş etdirir.

Murad Adcinin «Qıpçaq çölünün yovşanı» (1997), «Dünya və türk: munis tariximiz» (2006), B.A.Serebrennikovla N.Z.Hacıyevanın «Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası» (2002), Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası» (2005), İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan və həlbətül-lisan» (2006) kimi əsərlərinin ruscadan azərbaycancaya tərcümələri Tofiq Hacıyevə məxsusdur. Və bu tərcümələrin dəyəri bir də ondadır ki, müəllif çevirdiyi əsərlərin hər birinə ciddi araşdırmalar əsasında müfəssəl elmi şərhlər yazmışdır.

VIII. Publisistika.

Tofiq Hacıyev böyük müəllim, alim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli ictimai xadim idi. Çoxlu sayda elmi-bədii və siyasi-publisistik məqalələri, müsahibələri, çıxışları və s. mövcuddur ki, hər biri onun ideoloji mövqeyini bütün təfəsilatı ilə əks etdirir. Millilik, vətənpərvərlik, ziyalılıq Tofiq Hacıyevin ictimai dünyagörüşünün, publisistik təfəkkürünün əsasında dayanırdı.

Və cəsarətlə demək olar ki, onun ömrü boyu, özündən asılı olmayaraq, Tanrının verdiyi böyük istedadla yaratdığı bir əsəri də var ki, bütün yaradıcılığı onda ehtiva olunur: bu, yaddaşlardan heç zaman silinməyəcək təkrarsız (və tarixi!) Şəxsiyyətidir.¹

Nizami Cəfərov,
akademik

¹ <http://static.bsu.az/w15/T.Hacıyev%20-%20kitab%20nəşriyyat-2016.pdf>